

Fenyő István

A zsidókérdés első elemzése Magyarországon*

Ki tudja napjainkban – néhány történész szakembertől eltekintve –, kicsoda volt Horn Ede? Ki hallott a rabbinövendékről, aki az elsők között tartotta magát *magyar zsidónak*, kapcsolatban állott a márciusi ifjakkal, vezéregyénisége lett a hazai zsidók vallási reformjának és magyarosodási mozgalmának, 1848-ban főszerkesztője első hetilapjuknak, a *Der ungarische Israelit*nek, tábori papja Klapka György komáromi várvédőinek? Ki emlékszik a publicista Hornra, aki emigrációjában megírta és Lipcsében, 1851-ben megjelentette *Die Revolution und die Juden in Ungarn* (A forradalom és a zsidók Magyarországon) című, német nyelvű publicisztikai remeklését, melyben 1848–1849-re és a zsidó sors hazai történeti alakulására tekintett vissza? Ki tartja szélesebb körben számon a külföldön, előbb Brüsszelben, majd Párizsban híressé vált közgazdasági író, mellesleg a Kossuth-emigráció egyik sajtótitkárát, aki végül is a kiegyezés után mint országgyűlési képviselő és Tisza Kálmán kormányának kereskedelemügyi államtitkára fejezte be rövid, de munkában és hányattatásokban egyaránt gazdag életét? Jövőre lesz születésének 175, s halálának 125. évfordulója – a magyarságára és zsidóságára egyaránt büszke politikus-író megérdemli, hogy egykori szabadságharcos emlékezetét felelevenítse az utókor.

Egyidős volt Jókaiival, két évvel fiatalabb Petőfinél, eggyel idősebb Vasvárinál. Idők jele: a XVIII–XIX. század fordulóján elődei még fejet hajtó, megvetett sorsukat Isten rendeléseként békétűrően elviselő zsidók voltak, ő pedig már a márciusi ifjak kor- és eszmetársa, az Egyenlőségi Társulat tagja, olyasfajta liberális demokrata, akitől nem volt idegen a forradalmiság, sőt a köztársasági szellem sem. Az ország egyik gazdaságilag fejlett vidékén, Vágújhelyen született, jómódú gyapjúkereskedő fiaként.¹ Akkor még az Einhorn Ignác

névre hallgatott. Apja üzletébe szánta utódául, de a fiút csak a könyvek világa érdekelte. Ennek megfelelően nem héderbe járatta őt, hanem házi nevelőt fogadott mellé. *Bar micvája*, azaz tizenharmadik életéve betöltése után Horn Nyitrán, Pozsonyban és Prágában végzett gimnáziumi tanulmányokat és zsidó teológiát. Tizenhat és tizenkilenc esztendőskora között, tehát 1841–1844-ben Neustadt Adolf Pozsonyban maga mellé vette a *Pressburger Zeitung* szerkesztőségébe, ő kedveltette meg vele az újságírást, míg barátja, Dux Adolf, Petőfi verseinek későbbi fordítója, a magyar irodalmat ismertette meg a fiúval.

Horn szellemi érése egybeesik a magyar ellenzéki reformmozgalom befejező szakaszával, amikor is a liberális polgárosító törekvések hatására – Komlós Aladár szavával élve – valóságos „szellemi forradalom” zajlik le a magyar zsidóság körében.² Ebben a korszakban ugyanis a magyar politikai elit alkut kínál a zsidóknak: ha asszimilálódnak – azaz megmagyarosodnak és vallásuk külsőségeit európaivá formálják –, belátható időn belül megkapják az emberi és polgári jogokat, azaz az emancipációt, egyenjogú tagjai lehetnek a magyar nemzetnek. Ezt az egyezséget a hontalan és jogtalan hazai zsidóság műveltebb része annál is inkább elfogadta, mert a diaszpóra évszázadaiban önálló etnikai tudata kihunyott, s számára a nemzetbefogadás az üldöztetés végét jelentette.

Horn Ede már a magyarrá, magyar zsidóvá válás eshetőségébe nő bele, kamasz éveitől kezdve legbátrabb képviselője a magyarosodásnak és a vallási modernizációnak. Tizenkilenc éves, de már a német neológia reprezentáns folyóirataiba, az *Allgemeine Zeitung der Judenthums*ba s az *Orient*be ír cikkeket a reformtörekvésekről. Meg is neheztelnek rá az ortodoxok, emiatt elhagyja szülővárosát. 1845-ben Pesten tanul filozófiát és teológiát. Ugyanak-

* A munka a nemzeti mitológiákkal foglalkozó OTKA-pályázat keretében készült.

Das Doppelfest.

Predigt,

gehalten am Pfingstfest (27. Mai 1849.)

im Tempel der

israelit. Reformgenossenschaft zu Pest

zur Feier der

Unabhängigkeitserklärung Ungarns.

von

J. Einhorn.

Pest, 1849.

Druck von Basil Kozma.

kor a *Pesti Hírlapban*, a *Jelenkorban*, a *Hetilapban* és a *Pester Zeitungban* is megjelennek cikkei. 1847-ben a főrabbit helyettesítve nem héberül, hanem németül és magyarul mondja el a könyörgéseket. Az év késő tavaszán a *Társalkodóban* az emancipáció érdekében a követi tábla tagjainak meggyőzésére ösztönzi a magyar zsidóság képviselőit.³ Ugyanakkor vezető tisztséget tölt be a zsidó ifjúság Magyarosító Egyletében, s 1847 végén ifjú írótaival, Diósy Mártonnal, Szegfi Mórral és másokkal együtt kiadja az *Első magyar zsidó naptár és évkönyvet 1848-ra*, amelynek funkcióját és jelentőségét Szalai Anna pontosan határozza meg: ez volt „a magyarországi zsidó értelmiség első próbálkozása olyan önálló kiadvány megjelentetésére, amely kizárólag zsidó szerzők magyar nyelvű írásait közli, a korabeli zsidó szellemi elit gondolatait és gondjait fogalmazza meg különböző műfajú cikkekben, azzal a kettős céllal, hogy egyrészt saját közösségük tagjait a magyarosodás és modernizálódás útjára vezessék, másrészt a magyar olvasók számára önmagukról hiteles képet nyújtsanak. Megismertessenek velük zsidó szokásokat, valamint őszinte érzé-

seiket a magyar nemzet és haza iránt, és így újabb híveket szerezzenek a magyarság körében a zsidók polgárosítása eszméjének.”⁴

Az *Évkönyv* már a tollával harcolni kész Horn Edéről tanúskodik, arról a publicistáról, aki felismerte a sajtó polgári jelentőségét. Olvasóit arra eszmélteti, hogy a zsidók elnyomatásuk következtében csak a sajtó kisugárzása által érhetik el egyenjogúságukat, javíthatnak helyzetükön. „Jelenleg tehát teendőink egyik elmulaszthatlanabbika a leg sürgetőbbike, hogy az irodalom útján működjünk a zsidóügy számára” – jelöli ki önmaga számára is a programot. Másik ide írott cikkében ehhez hozzászól az elvi tételt, amely őt egész politikai-közírói tevékenységében vezetni fogja: az ember azzá válik, amivé körülményei nevelik. Emberré vált a zsidó, mihelyt annak ismerték embertársai. Polgárrá lett, mihelyt az állam őt keblébe fogadta. Eötvösi reminiszcenciák ezek – *A zsidók emancipációja* lapjain olvashatta őket –, de nem kevés egyéni megaláztatás átéltsége hitelesíti.

A nagy márciust követően, néhány héten belül külön röpiratban építi tovább elvi fejtegetéseit. *Zur Judenfrage in Ungarn* (A magyarországi zsidókérdéshez; előszava 1848. április 10-én kelt) címmel keserű fájdalommal kér jogokat az áprilisi törvényekben éppen akkor mellőzött társainak, miközben bensőséges vallomást tesz a magyarsághoz tartozásáról. Méltatlannak tartja, hogy a népek tavaszán, amikor az egység és a testvériség szava hangzik mindenünnen, a zsidókat ismét elűzik a szabadság paradicsomának kapujából. Ők pedig messiásként várják a közelgő országgyűlést. Inkább akarnak ahhoz a nemzethez tartozni, amellyel élnek, mint ahonnan származnak. A kezén és a lábán hordott bilincsek alázzák szolgává a zsidót. A minduntalan felhangzó egyoldalú vádakat Horn célkijelölően és távlatlatteremtően utasítja vissza: „Engedjétek természetes folyamatot a zsidók szorgalmának és tevékenységének és többé nem fog a közre értelmes rejtett- és tévutakra jutni.”

Ugyanez a magára ébredt öntudat hatja át 1848. április 15-én megindított hetilapja, a *Der ungarische Israelit* számaiban is, melyet utóbb magyar nyelven is meg kívánt jelentetni.⁵ Annál is inkább, mert ebben csak a nyelv volt német – a szellem és a szív azonban magyar. Ékesszólóan sugározta ezt az első szám vezércikke, mely Petőfi versének soraival – *Most vagy soha!* – kezdődött. Horn lelkesen idézi fel, hogy március 15-én „a tetterős magyar kitűzte

a szabadság, egység és egyenlőség háromszínű zászlaját”. Egy másik cikkében boldogan emlékezik meg arról, hogy a nagy márciusi napon a szónokok közt egy zsidó orvos is szerepelt, hogy a Tánccsicsot kiszabadító fiataloknak egyharmada zsidó volt, s hogy már az első napon száz meg száz zsidó jelentkezett nemzetőrnek.

A lelkesedés lázas hangjainak tőszomszédságában azonban azonnal felhangzanak a méltatlankodás, a gyász hangjai is. Horn az átélők tudósításai nyomán ad számot a Pozsonyban, Pesten és másutt bekövetkező antiszemita zavargásokról, akkori szóval a „Krawall”-okról. E hírek, rettegő beszámolók sokkoló hatását tovább mélyíti a kontraszt: a szerkesztő melléjük tördelteti a más országokban – elsősorban Bécsben – élő zsidók javuló helyzetéről szóló cikkeket. Azt például, hogy az osztrák Reichstag képviselői között zsidók is vannak, a frankfurti össznémet parlamentben szintúgy, a francia Ideiglenes Kormányban pedig két zsidó miniszter is helyet foglal, mert „Franciaország nem ismer zsidókat, csak francia polgárokat”.

Az üldözésekről szóló hírek akkor változnak meg, amikor a nemzetiségek támadása fenyegetni kezd. Május 20-án Horn már arról közöl drámai felhívást lapjában, hogy a haza veszélyben van! Olvasói felejtsek el az igazságtalanságokat, hozzanak áldozatot a hazáért. A magyarsággal való összeforrás jegyében tartja napirenden a zsidó vallás megújításának az ügyét is. Az 1. számban külön mellékletként felszólítást intéz a „magyar mőzeshitű egyetemi ifjúsághoz” arra vonatkozólag, hogy az imákat azontúl nemzeti nyelven tartsák, az istentiszteleten éneket és orgonazenét vezessenek be, továbbá, hogy az imákat földetlen fővel mondják. Azt viszont hangsúlyosan visszautasítja, hogy az emancipációt bárki is a vallási reform végrehajtásától tegye függővé. Öccse, Einhorn Móric május 27-én önérzetesen szögezi le a lapban: a szabadság nem lehet kegyelemkenyér, amelyet valaminek ellenértékésképpen odavetnek.

A lap a 12. szám, június 30. után is megjelent. További számai közül azonban ez idő szerint csak a szeptember 26-át ismerjük, a többi egyelőre lap pang. E számban arról olvashatunk, hogy szeptember 23-án több száz zsidó dolgozott – a szombati ünnepnapon! – a budai sáncokon, készülve Jellačić fogadtatására. A munkában részt vett a zsidó népiskola valamennyi munkaképes tanulója. Úgy hitték, hogy a despotizmus és a rabság sírját

ássák. Naiv hit volt, de a nagy március szelleméből született.

A szerkesztés mellett Horn Ede energiáját 1848-ban főképpen a vallási reform irányítása kötötte le. 1848. július 8-án társaival együtt megalakította a Magyar Izraelita Középponti Reformegyletet, mely augusztus 4-én kiáltványban jelentette be a berlini reformközséget követő szándékaikat. Gondolataikat Horn németül és magyarul is megfogalmazta (I. Einhorn: *Grundprinzipien einer geläuterten Reform im Judenthum*. Pest, 1848; Einhorn Ignác: *A reformált izraelita valláselvei*. Pest, 1849). Zakar Péter tanulmányában tömören foglalja össze ez írások lényegét.⁶ Eszerint a zsidó vallás két alkotórészre oszlik, a lényegre és a formára. Az előbbi inkább az ember szellemére és lelkére vonatkozik, ezért „belső vallás”-nak tartjuk, a második inkább a gyakorlati étellel függ össze, ez a „külső vallás”. A belső vallás terén nincs szükség változtatásra, viszont a külső vallás terén „el kell távolítani [...] mindazon rendszabályokat, melyek az erkölcsiséget elő nem mozdítják, vagy még gátolják is, megnehezítik egyúttal összeolvadásunkat nem zsidó embertársaink és a külvilág érdekeivel”.

Tevékenységük eredményeként a pesti *Reformgenossenschaft* augusztus 10-én önálló gyülekezetté alakult. Hitszónokul Horn Edét választották, s Berlinbe küldték, hogy első kézből szerezzen információkat az ottani újításokról.⁷ Horn szeptemberben tért vissza, s 28-án ros hájánakor megkezdődtek az új közösség istentiszteletei. Érdeemes felidéznünk az 1848. szeptember 3-án Berlinben tartott prédikációjának főbb ideáit. Eszerint a zsidó vallás egyetlen feladata az emberinek megigazulása, felemelése és nemesebbé tétele az emberben. Az egyetlen Isten imádata mellett az Isten képmására teremtett embert is szeretnünk kell. Mózes vallása nem tett különbséget az emberek és a hitsorsosok között. A Talmudot Horn mellőzendőnek ítélte. Az ész vallását kívánta követni – ezért anyanyelvűvé tette volna az imádságokat, lehetővé a egyes házasságokat, elvetette a körülmetélést. Ennek megfelelően 1848 decemberében a pesti reformer zsidók templomában először tartották magyar nyelven az egyházi szertartást. S a pesti reformtársulatban Horn a függetlenség kikiáltását is nagy szöveggel köszöntötte 1849. május 27-én. Isten áldását kérte a nemzetgyűlésre, a kormányra, a hadseregre, Kossuthra.

Júliusban a kormánnyal Szegedre menekült,

majd Világos után az ellenséges vonalakon át sikerült az ostromlott komáromi várerődbe jutnia, ahol Klapka György 1849. szeptember 11-én tábori rabbírává nevezte ki.⁸ Komárom kapitulációjakor ő is amnesztiában részesült. Egy ideig szülőföldjén húzódott meg, majd Prágába szökött, ahol 1849. decemberétől a következő év márciusáig bujkált.⁹ Ekkor Halléba, majd Lipcsébe utazott, ahol előbb Görgeyről, majd Kossuthról publikált könyvet, egészen az utóbbi pártján. Horn szerint el kell következnie az új, győztes forradalomnak, amelyet majd nem buktathat meg az „áruló”. Kosáry Domokos szerint e műveinek „nagy hatása volt az emigrációs irodalomra a maga szinte tipikussá vált ábrázolásával, olyan fő vonásokkal, mint a démoni gőg, becsvágy, lelkiismeretlenség és az ebből fakadó, engesztelhetetlen bosszúvágy”.¹⁰

Lipcsében fordult érdeklődése először a közgazdaságtan felé. Hamarosan azonban innen is menekülnie kellett Kossuthról írott könyve miatt. Nevét is ekkor változtatta meg – biztonsága érdekében. Német városok után 1851 végén Brüsszelbe érkezett.¹¹ Már Lipcsébe is úgy jutott, hogy mindössze egy forint volt a zsebében, s a belga fővárosban újra ráköszöntött a nyomor. Helyet váltott egy vitortlásra, hogy Amerikába utazzon, amikor munkáinak német kiadói visszatartották. 1853-ban egy dessau kiadó nagyszabású művet jelentetett meg tőle Belgium statisztikájáról, 1854-ben a lipcsei Brockhaus cég kiadta demográfiai tanulmányait. A dessau kiadó már előzőleg, 1851-ben publikálta Horn tanulmányát Spinoza államfilozófiájáról, amelyben a szerző a szabadgondolkodás előtt nyilvánította hódolatát. Német újságok megbízták a brüsszeli emigránst, hogy tudósítsa őket az 1855. évi párizsi világkiállításról. Párizsban megismerkedett az európai hírű Michel Chevalier-val, aki Saint-Simon eszméiből kiindulva a kapitalizmus kiterjesztésétől várta a dolgozó tömegek szociális problémáinak a megoldását. Ettől kezdve Horn Chevalier-t vallotta mesterének (látni fogjuk: nem mindenben), s a közgazdaságtan művelésének szentelte életét.

1855-től Párizsba települt át, ahol mestere ajánlására először a *Journal des Débats*-nál kapott alkalmazást. Egymás után jelentek meg francia és német nyelven közgazdasági, főképpen pénzügyi tárgyú művei. Kiváltképp a francia hitelintézetéről, illetve Jean Law-ról szóló munkáival keltett feltűnést, valamint Chevalier leckéinek német fordítá-

sával. 1859-ben Párizsban megkezdte *Annuaire international du crédit public*jának közrebocsátását, amely éveken át fontos szerepet töltött be az európai pénzügyi életben. Pénzügyi tanácsait nemegyszer a francia kormányzat is igénybe vette.

Az olasz–osztrák háború kitörése után Jósika Miklós, az emigráció „sajtófőnöke” Hornra bízta a francia sajtó befolyásolását. Tevékenységét „pótolhatatlan”-nak minősítette, Kossuth pedig utóbb áldást kért Horn emlékezetére.¹² Része volt az európai közvélemény megnyerésében a magyar önállóság ügye mellett.

A magyarországi önkényuralom megújítása után továbbra is intenzíven foglalkozott a közgazdaság kérdéseivel. 1865 elejétől az általa is alapított *Avenir National* szerkesztőségében dolgozott a pénzügyi rovat vezetőjeként. Védte a szabad kereskedelmet, a szabad ipart, a szabad társulási és egyesülési jogot, harcolt az állandó hadsereg létszámának leszállításáért, az adók reformjáért. Ez eddig egy liberális demokrata „klasszikus” tevékenysége. Az azonban már nem, hogy Horn – az akkori Chevalier-től eltérően – olyan kapitalizmusra vágyott, amely figyelembe veszi a munkások sorsát, érdekeit. *A Hon* című lap 1869 májusában ezt az elvi állásfoglalást a következőképpen határozta meg: „»Citoyen« Horn nem illethető a szocialista címmel. Ő nemzetgazda, ki azonban elüt a többi nemzetgazdától, ki régi tanulóársait megismerteti a szociális reformok szükségével. Úgy látszik, egyesít ellentétben álló két véleményt, ti. azt, hogy a társadalmi gazdaság valamennyi tüneménye természetes forrásból, magából a megváltozhatatlan természetből ered, és azt, hogy az igazságosság elve a munkás személyében meg van sértve.”¹³ *A Hon*nak ugyanez az évfolyama azután fordításban közli Horn előszavát Chevalier-nek a párizsi világkiállításról írott ismertetéséhez, amely világosan tükrözi, hol váltak el kettejük nézetei.¹⁴ Szónoki kérdései egyszerre nyugtázzák a kapitalizmus eredményeit, és nyújtják az elosztás, a tulajdonviszonyok kritikáját. A magyar publicista szerint a termelés óriási módon haladt előre, de vajon a termelő sorsa javult-e azon mértékben, és nincs-e többször feláldozva a termelvénynek a termelő? Sikerült-e a nemzetközi forgalom könnyebbedésével a nemzetek szolidaritását érvényre juttatni? A munka anyagi kifejlődéséért sokat tettek, de képesek voltak-e a munkának biztosítani a béke és a holnap biztonságát? megvédték-e a válságoktól? növelték a gazdagságot, de

növelték-e a társadalmi elégedettséget is? Horn lakonikus válasza a következő: „A nyugtalanságot és izgatottságot minden arcon olvasni lehet; a társadalmi küzdelemtől, hogy ne mondjuk, polgárháborútól mindenütt mint közeli veszélytől félnek.” Utóbb pedig: a nagyság és fény mellett „sok rothadt van újkori állami, társadalmi és ipari életünkben”.

Nézeteinek megfelelően Horn közreműködött tollával az *Association* című lap 1865–1866. évi számaiban, az azt helyettesítő *Coopération* 1867–1868. évfolyamában és az *Almanach Coopératif*-ban. Jelentős munkásságot fejtett ki a *Journal des Economistes*-ban, a *Société d’Économie politique*-ban. A Horn említett cikke a következőképpen szól e tevékenységéről: „Horn Ede volt az első, ki Franciaországban a munkások önszegélyzési egyesülésének eszméjét különféle közleményei által megismertette.”¹⁵ Egyike volt a munkások hitelintézete alapítóinak és 1867-ig igazgatóinak. 1866–1867-ben a politechnikai társulat segítségével létrehozta az École de Turgot-ban tartott ankétokat. 1867 közepén ezeket a hatalom betiltotta, a kereskedelmi iskolában betöltött tanári állásából kitették, kétszer is pénzbüntetésre ítélték.

1869-ben Jókai hazahívta: legyen az újonnan alapított, német nyelvű ellenzéki lap, a *Neuer Freier Lloyd* szerkesztője. Május elején érkezett haza, s átvette a lap szerkesztését. Emellett *A Honnak* is állandó munkatársa lett. Ezekbe írott cikkeit eddig éppúgy nem derítettük fel, mint ahogyan két évtizedes nyugati emigrációjában írott műveit sem igen ismerjük. Idehaza csak nehezen jutott be a parlamentbe – az emigrációja idején felnőtt nemzedék alig hallott róla valamit.¹⁶ A szerkesztés és a képviselői munka mellett – 1870-ben Pozsony városát, 1872-ben Vágújhelyt képviselte mint a balközéppárt tagja, 1875-ben pedig Budapest Terézvárosát – a terézvárosi iparbank elnöki tisztségét is betöltötte. 1875-ben mint földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi államtitkár tagja lett Tisza Kálmán kormányának. Ekkor azonban már beteg volt, az év novemberében, mindössze ötvenéves korában, elhunyt. Olyan szegényen, hogy a Hevra Kadisa temettette el, s gyűjtést kellett indítani családjának felsegélyezésére.¹⁷ Az ország legkiválóbb pénzügyi szakembere, a kormány tagja volt, s csak a zsidó temetkezési egyesület támogatásával talált magának végső nyughelyet. Ez is minősíti alkatát, jellemét.

A legtalálóbb szavakat negyvennyolcas társa, Jókai írta róla: „Horn Ede európai hírű ember volt,

mint író, mint szaktudós s tehetségei mindig a szabadság ügyének, hazánk ügyének voltak szentelve. Tehetségeiért elérte őt az elismerés jutalma – külföldön; Párizsban nyilvános tanári állomást és biztos otthont szerzett. Mikor e hazának szüksége lett az ő szaktudományára, otthagya külföldön nyert állomását, házát, és hazajött velünk egy sorban küzdeni.”¹⁸ Említettük: amikor hazaérkezett, itthon alig ismerték. Hatévi hazai tevékenység után a helyzet alapvetően megváltozott. A halálhír egykori kommentárjában olvashatjuk: „A főváros közönsége Budapest legnagyobb választókerületének képviselőjét, mint előre látható, óriási kísérettel fogja az örök nyugalomhelyére kísérni.”

Horn Ede életműve kiterjedt és sokrétű, de nem lehet vitás, hogy legértékesebb darabja emlékirata, melyet *Die Revolution und die Juden in Ungarn* címmel 1851-ben jelentetett meg Lipcsében. Ennek előszava 1850 októberében kelt Julius Fürst, a lipcsei egyetem oktatója, az ottani *Der Orient* című, német nyelvű zsidó folyóirat szerkesztője tollából. Fürst találóan ítéli meg a magyar zsidók szerepvállalását a szabadságharcban, s ezáltal közvetve minősíti is Horn alkotását. A lipcsei professzor az izraelita magyarok részvételét a magyar szabadságharcban az újkori zsidó történelem legfigyelemreméltóbb jelenségének nevezi. A pusztá izraelita lakója szerint erősebben olvadt össze a magyar nemzetiséggel, mint bárhol bárki bárkivel. A ’48-as forradalom során a zsidóknak a nemzeti ügyvel való azonosulása egyetlen más államban sem volt nagyobb mértékű, mint Magyarországon.

A mély összefonódottság a magyar szabadság ügyével, ugyanakkor a zsidóság történelmi örökségének határozott, emelt fejű vállalása a legfőbb értéke Horn Ede emlékiratának.¹⁹ A „kettősgyökerűség” öntudatos egysége, a magyar kultúra és a zsidó kultúra összeegyeztetése, a magyar nemzeti tudat, a világtudat és a népcsoporti hagyománytudat göröcsöket, ellentmondásokat feloldani kívánó harmóniája. Horn meleg együttérzéssel viseltetik a hazai liberális ellenzék törekvései iránt, ugyanakkor magának tekinti a felvilágosult-humanista európai kultúra teljesítményeit is, miközben nem feledkezik meg az ősök évezredes hagyományáról sem. Megkeresi – és meg is találja – azt, ami összeköt, de bátran és elemző logikával szól arról is, ami egyelőre elválasztja a néprétegeket. Az első hazai zsidók egyike, aki születése folytán nem érzi magát idegennek e hazában – akkor sem, ha jócskán akad-

nak idehaza, akik annak tekintik. Az első polgári értelmiségiek egyike, aki felismeri, hogy a haza nemcsak örökség, hanem választás dolga is. Az első zsidó polgárok egyike, aki úgy választ magának hazát és nemzetet, hogy közben nem mond le semmiről, ami addigi közösségében érték volt.

Teljesítményének minőségét növeli, hogy Horn minden ízében *igazságkereső* alkat, aki tudja, hogy az előítéletekkel csak a racionális érvelés, a logikus ítélkezés, a valóság nyílt feltárása szállhat sikerrel szembe. Ebben nagy segítségére van történeti problémalátása, a magyar–zsidó együttélés historikumának érzékeny felfejtése, a múlt továbbéltetése méltó eredményeinek felmutatása. Horn alkotja meg művében a magyar zsidók történelmének első áttekintését, mégpedig akként, hogy közben a hamis tudat, a téveszmék megannyi léggömbjét pukasztja szét – ívfényszerűen megvilágítva a történelem igazságát, akárcsak publicisztikai mestere, Eötvös József. Amit nyújt, az több mint történelem, több mint jelennek szóló publicisztikai érvelés. Horn valójában „életrecept”-et ad olvasóinak, a megbékélésnek, az egymásrataltságnak, a közhaszon keresésének olyan filozófiáját, amely keresztényeknek és nem keresztényeknek egyaránt élni segít. Eligazodni a holnapot illetően ebben az oly fájdalmas kérdésben.

Segíti ebben az is, hogy vérbeli író, igazi szónok, elsőrangú előadó, a kor magyar remekíró publicistáinak, Kossuthnak, Széchenyinek, Kölcseynek, Bajzának, Eötvösnek, Petőfinek stb. értő és érző követője. Argumentációjának olvastán nemegyszer az az érzésünk támad, mintha egy virtuális „agorán” lennénk, mintha egy antik rétor hallgatnánk, aki szóképeivel – az ismétlésekkel, felsorolásokkal, halmozásokkal, szónoki kérdéseivel – mintegy belénk kívánja sulykolni igazságait, melyeknek érvényéről lelkének leglelkével meg van győződve. Ugyanakkor ez a klasszicizáló retorika csupán felszín, amelynek mélyén egy jellegzetesen romantikus lélek vibrálása, szenvedélyes hullámozása, magát percig fel nem adó emberi méltóságtudata izzik. Horn Ede az említett magyar romantikusoktól megtanulta azt, ami bennük a legértékesebb: a sorssal szembenézni képes, hatalomnak nem, csak az igazságnak fejet hajtó büszkeséget. Petőfies lélek, kölcseyszerű karakter, eötvösien segítőkész alkat – formátuma egy személyben testesíti meg a reformkor alakító hatását mindazokon, akik vezető képviselőinek szugesztíója alá kerültek.

Már a polarizálóan ellentétező kezdés jellegzetesen romantikus a műben: a zsidógyűlöletet szembeállítja a keresztény szeretettel és a humanitás évszázadával. A zsidógyűlölet nem szűnt meg a forradalommal, jóllehet 1848–1849 széttörte a zsidók erkölcstelenségére, hazafiatlanságára és képzetlenségére vonatkozó vádakat. Könyve annak bizonyossága, hogy a zsidók szívvel-lélekkel részt vettek a magyar nemzet szabadságharcában, ezzel pedig véglegesen megváltották maguknak azt a jogot, hogy egyenjogú magyaroknak tekintsék őket. Alapelve: minden embernek megvan a joga arra, hogy ott lehessen boldog, ahová a sors akarata folytán került. Másik princípiuma az a felismerés, hogy a zsidóság szolgasága nem elszigetelt, hanem csak következménye az általános rabságnak. Ebből következően a zsidók felszabadulásukat a haladás győzelmétől, a népszabadság kivívásától várhatják. „Izraelnek az emberiség megváltásáért kell harcolnia, hogy a felszabadított emberiség által maga is szabadddá váljon” – vonja le a jövőbe mutató elvi következtetést.

Munkája kezdetén arra keresi a választ, hogy a zsidók miért töreksenek oly elszánt állhatatossággal az egyenjogúságra. A feleletet a zsidó és a keresztény gondolkodás, mentalitás különbözőségében találja meg. Előtérbe állítja azt, hogy Mózes nemigen gondolt a túlvilággal, csak az e világi állammal. A kereszténység alapja viszont a túlvilági jutalom és büntetés. A földi lét csupán sanyarú átmenet, mely előkészíthet a mennyországra. A szabadság vagy annak hiánya ezért a keresztény felfogás szerint mellékes dolog. Mózes tanításai szerint a nép akarata egyedül jogosult az államban, amelyet nem valamely földi felsőbbség, hanem Isten alaptörvénye kormányoz. A király csupán a nép legmagasabb szolgája, kit minden alkalommal szabadon választanak, s csak a törvények szerint uralkodhat. A kereszténység viszont minden felsőbbséget Istentől eredeztet, ezért az előbbi a nép fölött áll, parancsainak a nép vakon engedelmességet tartozik. Horn szemében a zsidók kívánalmi jelentik a vágyott eszményt: a vallásnak nála a szabadságot és a népet kell szolgálnia. Elvet minden Isten kegyelméből való uralkodást, hatalomkoncentrációt.

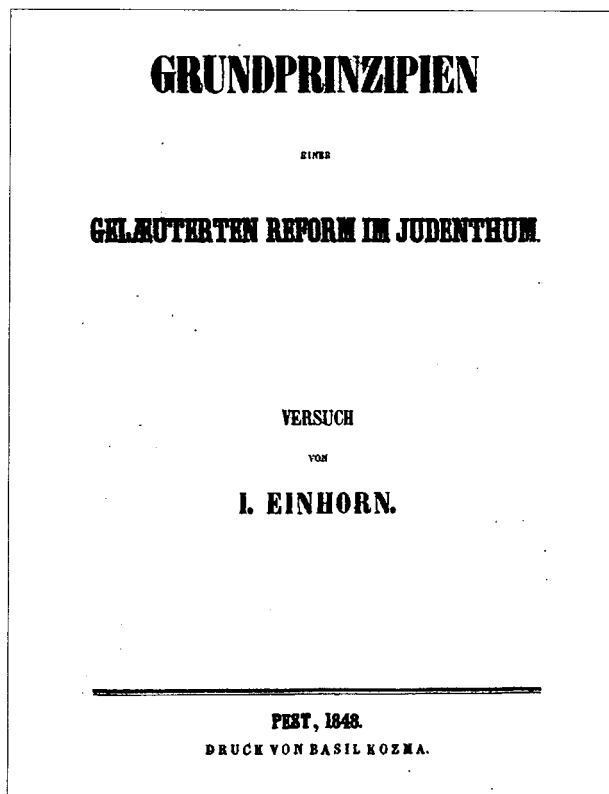
Új jelenség gondolkodásában, hogy a zsidóságot nem látja faji alapon monolit egységnek. Réaszemléti olvasóját, hogy az újabb időkben a zsidó kilépett elkülönüléséből, és csatlakozott a nagyobb közösséghez. S gyakran fölébe emeli, sajnos, ma-

gánérdekeit a zsidóság érdekeinek. A zsidóság iránt pozitívan elfogultak figyelmét felhívja arra, hogy a tőzsde éppannyi zsidó reakcióst szolgáltat, mint nem zsidót. A gazdag zsidók nagyrészt konzervatívok, akárcsak a keresztények. Állásfoglalásaikat a legtöbbször egyéni érdekeik szolgálata dönti el. Az eleve demokratikus zsidó Horn szerint – legenda. A legtöbb zsidó pénzember éppolyan, mint a keresztény.

A következő fejezetben áttér a zsidók forradalmi részvételére, amelyet nemcsak barátaik értékelték nagyon sokra, hanem ellenségeik is – a felkelésért mint zsidókat külön is megbüntették őket. Mi lelkesítette vajon őket 1848-ban a magyarság uralmáért, amelyben részük nem volt, őket, akik sem Magyarországhoz, sem Ausztriához, sem a magyarországi nemzetiségekhez nem tartoztak? Mi készítette erre Magyarországon, ahol a szabadabb lett nép arra használta erejét, hogy a zsidókat visszatartsa a középkorba? Horn kissé egyoldalúan, de igaz fájdalommal állapítja meg: „Zsidóüldözések voltak a márciusi nép első hőstettei; jóváhagyásuk a márciusi kormány első életjele.” Miért felejtették hát el a friss sérelmeket? Hiszen hazánkban még csak várniok kellett a jótéteményeket, amelyeket osztrák részről már megadtak! S miért történt az, hogy itt az emancipációt, amelyet a rendek már 1840-ben egyhangúlag javasoltak, 1848 márciusában elvetették, s „a márciusi szabadság hajnalát zsidóüldözésekkel üdvözölték”? Nehéz kérdések ezek, amelyekre a válasz a pusztá jelenből nem – csupán a történelmi múltból fejthető meg. Ezért Horn az újra megidézett századokhoz fordul.

Tárgyilagosan megállapítja, hogy hazánkban a középkorban nem vált uralkodóvá a zsidókkal kapcsolatos vérszomjas fanatizmus, mint másutt, nem követtek el oly gonosz visszaéléseket. A kereszténység szélesebb terjedése idején bekövetkező, zsidókra vonatkozó korlátozások sem a nép zsidóellenes szelleméből fakadtak, hanem felülről erőszakolták őket, hogy a keresztényeket a zsidóktól elkülönítsék. Az Árpád-házi királyok alatt a nép a zsidókkal zavartalanul, a legnagyobb békében élt egymás mellett. Csak ott és csak akkor korlátozták jogaikban a zsidókat, ahol és amikor tőlük az ország kereszténnyé válását féltették.

A zsidókat első ízben II. András idején korlátozták jelentősen – szögezi le Horn. E király intézkedéseit sem ő vagy a nép kezdeményezte, hanem a papság. S ezek az intézkedések sem álltak másból,

mint a zsidók eltávolításából a királyi hivatalokból – akkor, amikor a nyugati országokban százakat mészároltak le büntetlenül. S az előbbi eltávolítás sem tartott sokáig, mert IV. Béla hat évvel később már sok zsidót alkalmazott az ország szolgálatában, s ismét tűrhető helyzet következett a zsidókra több mint száz esztendeig.

A középkorral való hazai számvetés tehát igen kedvező Horn interpretációjában: a nép érzülete egészséges volt és romlatlan, a zsidók Magyarországon nem süllyedtek megvetett páriákká. A magyar zsidót nem különítették el oly mereven a keresztényektől, mint a külföldit. Az ország nagy részében gettót nem ismertek, a zsidókat megkülönböztető jelzés sem létezett. A zsidók a parasztok körében magyar népdalokat énekeltek önfeladten. Ahol haza létezik az egyes polgár számára, ott hazafiságot is találunk – állapítja meg Horn Ede a polgári haza- és nemzetfogalom lényegét. „Abban az időben, amikor a külföldi zsidó csak zsidó volt és jövőjét csupán Kánaánban álmolta, a magyar zsidó magát már Magyarország fiának érezte” – szögezi le hálásan és jólesően.

A hazafias érzelem azután a magyarországi zsi-

dóknál az Ausztria iránti ellenszenv nyomán jelentősen megerősödött. A Habsburgok uralma ugyanis a klérus hatalmát és a középkor korlátolt szellemét is jelentette. A zsidók adóját sokszorosára emelték, a kereskedelemben is megszorították őket. Az abszolutizmus szükségszerű velejárója a zsidók jogfosztása – hangsúlyozza Horn. S ha ez Magyarországon még mindig kisebb volt, mint az örökös tartományokban, úgy ennek oka szerinte az ország alkotmányosságában és a nép jóakaratában keresendő. Ezért hajlottak el a zsidók az osztrák hatalomtól. Míg más országokban a zsidó a csőcselék önkénye ellen csak a kormányzatban szerezhette valamelyes támaszt, Magyarországon a zsidó a nép védelméért folyamodott a kormány ellenében. Az embereket és a népfajokat legszorosabban a közös szenvedés kapcsolja össze – hangzik Horn Ede újabb fontos elvi tétele.

A zsidók rokonszenvét a magyarság iránt az is felkeltette, ahogyan a nemzetiségek saját országaikban a zsidókkal elbántak. Jelentős hasonlóságot érzett viszont a magyarországi zsidó a magyarok és saját sorsa között. S a hazai zsidók közvetítették a magyar nemesség és parasztság árucikkait a piacon, mint ahogyan számukra adta el külföldről behozott iparcikkait is. A szegény szláv nemigen volt vásárlásra képes, a német elem meg éppenséggel konkurenciát jelentett.

Horn nagy gondot fordít az emancipációs folyamat kezdetét jelentő 1839–40. évi reformországgyűlés jellemzésére. Az, hogy ez az országgyűlés ötvenévi hallgatás után foglalkozott a zsidók ügyével, szerinte összefüggött a liberális ellenzék előretörésével. A liberális vezetők 1840-ben egyszerre emancipálni akarták – feltétel nélkül – a zsidókat, a nem nemesekkel egyenlő jogokat biztosítva nekik. Horn hangsúlyozza, hogy a rendek ezen a diétán kimondták a jogegyenlőség sérthetetlen alapelvét. A polgárság azonban tartott a zsidó kézművesek és kereskedők konkurenciájától, ezért a főrendi tábla és az udvar szűkítette az engedményeket.

Mi váltotta ki a liberális nemesség rokonszenvét az emancipáció iránt? Horn az okot abban jelöli meg – s nem kétséges, hogy helyesen –, hogy az ellenzék a zsidók béklyóit nemcsak azért akarta feloldani, hogy szabadokká váljanak, hanem azért is, hogy a szabaddá vált zsidó magyar legyen. Hozzáteszi, hogy a zsidók ezt az esélyt hamar felismerték, és levonták a következtetést: jövőjük a magyar elembe rejlik, azaz a magyarosodásban. Horn

megvallja: a hazai zsidóságnak alapvető érdeke volt a magyarosodás, hiszen ez az egyenlő jogú polgárok közösségébe emelkedést jelentette. Ez indokolta az 1840-es években kibontakozó magyar nyelvi mozgalmat a zsidók körében, részvételüket irodalmunk művelésében, s egyáltalán: a magyar kultúra vállalásában is kifejeződő sorsközösséget.

Az 1843–44. évi országgyűlésről, amelytől a hazai zsidóság oly sokat várt, a publicistának lesújtó a véleménye. Az ellenzék ugyanis a városok magatartása miatt illiberális lett a zsidók ügyében: nem kívánta egyenjogúsítani a városokat az országgyűlésen, s hogy emiatti haragjukat csillapítsa, egyelőre nem adott egyenjogúságot azoknak sem, akiket azok kenyérféltésből gyűlöltek – a zsidóknak. Horn visszatérően rámutat arra az igazságra, hogy a királyi városok elutasító magatartása mögött egoizmus, konkurenciaharc, anyagi féltékenység húzódik meg. Az első hazai zsidók egyike ő, aki belátja, hogy az igazsághoz harc vezet el, harc olyan kompromisszumokért, amelyek senkit sem aláznak szolgává, s mindenki számára megadják az emberi méltóságot. Középpontba állítja azt a felismerést – amely egyébként a hazai zsidóságot a szabadságharcban való részvállalásig elvezette –, hogy hitsorsosai a kormánytól és a konzervatívoktól semmit, jogot és szabadságot egyedül a liberális ellenzék-től várhatnak. Horn az az egyéniség, akitől távol áll mindennemű opportunizmus és konformizmus, nem esdekli, hanem követeli a szabadságot. Elvszerűsége fontos etikai-pszichológiai igazságot mond ki vele – s nemcsak a zsidókérdésre vonatkozóan: „Aki magamagát kevésre becsüli, annak a dolgok szokásos menete szerint a külvilág nagyrabecsüléséről le kell mondania; aki a maga jogát semmibe veszi, azt ritkán fogják mások elismerni és méltatni.”

Nagy előrelépést jelent a zsidókérdés elemzésében, hogy Horn azt nem „önmagában” tekinti, hanem általános társadalmi összefüggéseiben, más szociális erőtegyezőkkel való kapcsolódásaiban. Nem valamely „ősbűn” az az ő számára, hanem a mindenkori érdekviszonyok, megélhetési módok függvénye. Ez segíti hozzá ahhoz, hogy eljusson mindenfajta kisebbségi kérdés demokratikus megoldásához: „csak az lehet érdemes a valódi szabadságra, ki mást attól meg nem foszt; [...] csak akkor reménylhetni fölvirágzását összes hazánknak, ha minden törzsöknek és néposztálynak minden lehető alkalom és tér engedtetik erejének és tehet-

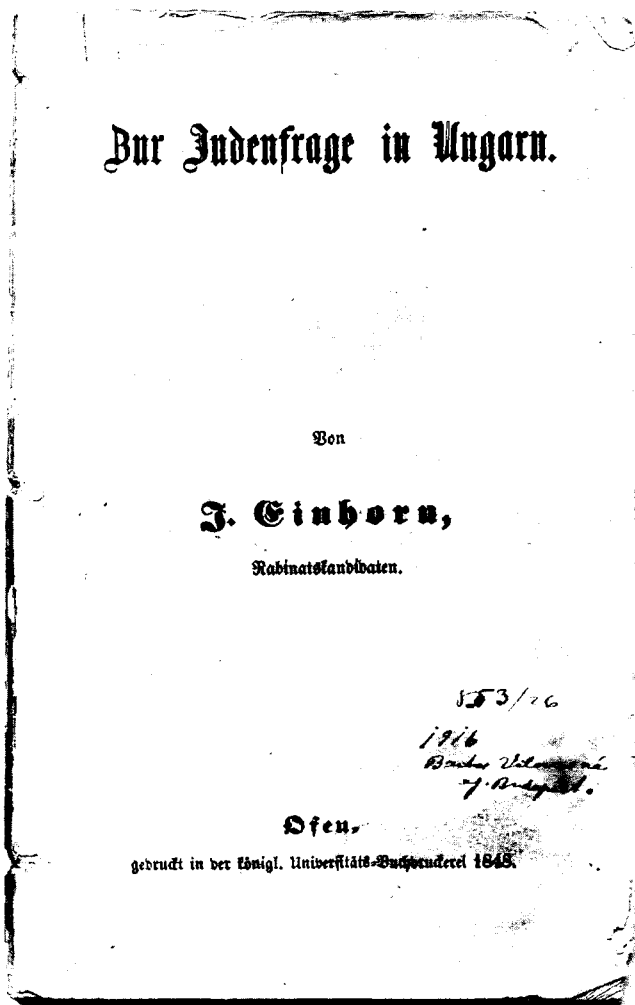

ségének szabad és illendő fejlesztésére és használatára.”

Az engedményeknek azt a politikáját, amelyet a Batthyány-kormány a zsidókérdésben folytatott, Horn mélyen helyteleníti. Nem kétséges, hogy igaza van: a zsidók kizárása a választói és választhatói jogból, kiűzésük a nemzetőrségből, fegyverek elszedése, összeírásuk stb. nemhogy lecsillapította volna a „zsidófalókat”, ellenkezőleg: lovat adott alájuk. Pozsonyban és Pesten s más helyeken aligha következtek volna be március után az ismert atrocitások, ha a kormány kezdettől fogva erélyesen lép fel. Csőcselékkel nem lehet és nem szabad kompromisszumot kötni. A kormány egységfrontot akart nemesi kormányzat és polgárság között, s e célra nem volt drága a zsidók vére – állapítja meg keserűen Horn Ede. Túloz azonban, amikor általában vádolja felemással és határozatlansággal a Batthyány-kormányt – annak nagyon szűk mozgástérben nagyon sok érdek és konfliktus között kellett lavíroznia. Nem annyira a kormányzat, hanem a körülmények, a feltételek ingadoztak.

Az emlékirat nyíltan szól arról, hogy a zsidógyűlölet a reformkor utolsó éveiben Pesten is jelentősen elterjedt. A sok gyár, nagykereskedés és műhely, amelyet a felvirágzó Pesten keresztények és zsidók egyaránt létesítettek, volt ennek az oka. A meginduló tőkés verseny tehát. Emellett a pesti keresztény kereskedő és iparos polgárok a zsidókat március 16-án már a Városházán látták, a márciusi ifjúság barátaiként és szövetségeseiként, s az utóbbiakat legalább annyira gyűlölték, mint őket. A zsidóság eleni pogrom az ifjúság hatalmának a lerázására is irányult. S az ifjúsággal a kormány sem rokonszenvezett. Ez a nyárspolgárok számára büntetlenséget ígért. Így a jelentkező szociális feszültséget a pesti nyárspolgárság a zsidókra hárította. A „zsidó mesterek csaló konkurenciája” juttatta szerintük koldusbotra a munkásosztályt és a kismestereket. Megjelent tehát Pesten és Magyarországon a modern antiszemitizmus. „Nagy sor” vette ezzel kezdetét.

A márciusi vihar ezek szerint idehaza nem szabaddá, hanem szabadon üldözhetővé tette a zsidókat. Horn egy szemtanú előadása nyomán riportszerű tudósítást közöl a szörnyűségekről, a rombolók vandál dühéről, a manipulatív bujtogatásról. Mindennek alapján felállítja a fájó kontrasztot: más országokban csak a március tette a zsidókat igazi hazafiakká, a magyar zsidó hazafi maradt március ellenére is.

Forradalom alatti tevékenységük, reagálásuk összegzése kétségbevonhatatlan tanúságtétel emellett. Míg a nemzetiségek túlnyomórészt a Habsburg-hatalom oldalára álltak, a zsidók a magyarságtudat hordozói voltak a nem magyar országrészekben. A veszély első hívására beálltak a nemzetőri seregbe, s mint annak tagjai, megállták a helyüket. Ha a Horn által megadott szám, húszezer fő, túlzottnak tűnik is, annyi bizonyos, hogy több ezren váltak közülük a szabadságharc magyar katonáivá. S még inkább kivették részüket a háborús felszerelések, fegyverek előállításában, szállításában, beszerzésében. Mindebben anyagi érdek is ösztönözte őket. De nemcsak az, hanem a kossuthi seregek győzelmétől várt jobb élet reménye is. A zsidók küzdöttek egy hazáért, amelynek ők nem vol-

tak polgárai. A *lehetőség* hívta őket harcba, hogy azzá válhassanak.

Az emlékirat legjobb része a szabadságharc végnapjainak feszült várakozásáról szóló beszámoló. Ez már egy vérbeli újságíró munkája: riport 1849. július 28-ról a szegedi piactéren, amikor már jókor reggel sok száz ember csoportosul a Városháza előtt, várva, remélve a jövőbe mutató döntéseket. Közöttük rengeteg a zsidó, akik a benn ülő képviselőktől az oly régóta álmodott egyenjogúság kimondását várják. Sokan tudják már, hogy csupán szavakat remélhetnek, amelyek valósággá aligha válhatnak. Számukra azonban a szó is szent, mert a szabadságot és az egyenlőséget hordozza. Szimbolikus erejű kép: az emancipáció kimondása után a Városháza előtti téren egy aggastyán csörgeti bádogpersely rézpénzeit, s recitálja a zsidó halotti szertartások szólását: „Az alamizna megment a kárhóztól!” Horn ijedten kérdezi tőle: „Ki halt hát meg?” Az aggastyán válasza: „A magyar köztársaság. És, hogy Ábrahám kebelében csendesen pihenessen, elhalálózása előtt jámbor adományként megadta nekünk az emancipációt.”

Mégsem volt ez hiábavaló aktus – fénye, emléke előmozdította a hazai zsidóság nemzetbe fogadását, magyarrá válását és az új, polgári nemzetet építő tevékenységét. Ha a XX. század történelme nem igazolta is egészen Hornnak az emancipációhoz fűzött reményeit, ha a közösen megvívott harcok utóbb nem bizonyultak is oly szilárd kötőanyagoknak a magyar keresztények és zsidók között, mint ő hitte, az változatlanul igaz, hogy a hazai zsidóságban roppant kihasználatlan energia szunnyadt és szunnyad. Nemcsak a viszonyokon, s nem is csupán a kormányzaton, hanem magán a zsidóságon is múlik, hogy ez az energia minél teljesebben nagy teljesítményekké váljon.

Horn Edének e műve sohasem jelent meg magyarul. A jövő évben mind eredeti szövegében, mind magyar nyelvű fordításban közreadja az Universitas Kiadó. Bevezetőnk után – ízelítőül a mű értékeiből – közöljük az alkotás 13–15. fejezetének fordítását.

SUMMARY

The *Múlt és Jövő* 99/2 issue is dedicated to the 150th anniversary of the first Hungarian Jewish emancipation. This law, legislated the very last days of the revolution and war of liberation, was the first legal act to transform Hungarian Jewry into Magyars. The events surrounding its inception illuminate our entire 150 year history.

Ágnes Heller's article, excerpted from her forthcoming book *The Theory of History*, explores the nature of history and its eternal relevance. To the concrete historical essays on 1848-49, we also want to add contemporary poetry and literature that reveal the spirit of the participants, the first Jews to write in the Hungarian language (*Mihály Heilprin, Móric Bloch, Ignác Reich, Gyula S. Friedmann* and *Ignác Einborn*). The studies of *István Csapláros* and *István Fenyő* place the careers of these participants in the context of the Reform Era and the 1848-49 Revolution. The study of *Walter Pietsch* explores the ties between German and Hungarian Jews in the 19th century in the light of original documents. *György Spira* and *Robert Hermann* explore the failure of the revolution and the repression of Hungarian Jewry which also underscore the participation of Hungarian Jewry in the striving for independence and modernization. *Béla Bernstein*, the martyred chronicler of Hungarian Jewry, traces the role of Jews in the Springtime of Nations throughout Europe.

Our belle letters anthology focuses on the subjective experience of history. An excerpt from *Imre Goldstein's* novel views the 1956 revolution through the eyes of a Jewish youth, *Sándor Bacskai's* interview-novella portrays the Zionist movement and its repression in the 1950's. *A. B. Yebooua's* lecture at the 17th International Book Fair in Jerusalem, places Hebrew literature within the context of his personal history. We also report on our success at the fair.